

11. Основные положения состоящего под Августейшим покровительством Их Императорских величеств Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых // Вестник благотворительности. – 1898. – №9. – С. 3-5.
12. Отчет о деятельности Витебского Благотворительного Общества за 1913 год. – Витебск: Губ. тип., 1914. – 58 с.
13. Отчет о деятельности Витебского Благотворительного Общества за время с 3 сентября 1894 года по 24 октября 1895 года. – Витебск: Губ. тип., 1895. – 65 с.
14. Отчет Члена Комитета Попечительства о Домах Трудолюбия и Работных домах, барона О. О. Буксгевдена, о посещении им осенью 1897 года 27 городов Империи по делам домов Трудолюбия // Трудовая помощь. – 1898. – №5. – С. 79-86.
15. Устав Благотворительного Общества в Витебске. – Витебск: Губ. тип., 1895. – 16, 2 с.

ПРАФСАЮЗНЫ РУХ НА ВІЦЕБШЧЫНЕ (КАНЕЦ ХІХ СТ. – 1917 Г.)

І.У. Мандрык (Віцебск, Беларусь)

Прычыны стварэння прафсаюзаў у краінах свету варта шукаць унутры буржуазнага грамадства. Канцэнтрацыя вытворчасці і капіталу, рост наёмных прамысловых рабочых сам па сабе працэс прагрэсіўны. Хуткае развіццё капіталістычных адносін у Расійскай дзяржаве ў другой палове ХІХ ст. дазволіла краіне ўвайсці ў пяцёрку найбольш развітых у эканамічным стаўленні краін свету. На беларускіх землях таксама ствараюцца перадумовы для інтэнсіўнага развіцця, але сацыяльна-эканамічная сітуацыя тут змянялася больш павольна. Такія буйныя прамысловыя цэнтры, якімі ў Расіі з'яўляліся Пецярбург, Масква, на Украіне –Харкаў, Кіеў і інш на Беларусі да гэтага часу яшчэ не сфарміраваліся. Параўнальна невялікія прамысловыя прадпрыемствы дробнай саматужнай рамеснай вытворчасці размяшчаліся тут пераважна ў сельскай мясцовасці. У канцы ХІХ ст. больш чым у пяць разоў пераўзыходзілі фабрычна-заводскую прамысловасць. Умовы працы і заробатная плата на іх была значна горшай, чым у сярэднім па Расійскай імперыі. Працягласць працоўнага дня наёмнага работніка замест прадугледжаных законам 11, 5 гадзін складала 12-14 гадзін, сярэдняя зарплата рабочых у Беларусі была ў два разы ніжэй, чым у цэлым па Расіі. Шматлікія штрафы адбіралі больш 30% заробку: у 1901 г. ў пяці беларускіх губернях былі аштрафаваны 44 % (!) ўсіх працоўных. Шырока выкарыстоўвалася дзіцячая праца і ў той жа час узрастала беспрацоўе: у Віцебску ў 1907 г. колькасць беспрацоўных складала 1200 чалавек [14, с. 4].

Характэрнай рысай грамадска - палітычнага жыцця ў Паўночна-Заходнім краі, куды ўваходзіла і тэрыторыя Віцебскай губерні, у гэты перыяд была поўная адсутнасць дэмакратычных свабод, у тым ліку і палітычных. Атрыманне высокага прыбытку, аб чым у першую чаргу клапаціліся ўласнікі, абумовілі незадаволенасць рабочага класу сваім беспраўным становішчам, фарміравалі пратэстны настрой [10, С.5; 8, с. 773].

У гэтых умовах рабочыя пачалі ўсведамляць, што для паспяховага супрацьстаяння з уладай і працадаўцамі ім неабходна аб'яднанне і стварэння сваіх прафесійных арганізацый [18, с. 6-7].

Для абароны сваіх эканамічных правоў на прадпрыемствах спарадычна ўзніклі прафесійныя аб'яднанні працоўных у пярвічных формах : стачечныя касы, рабочыя гурткі, бальнічныя і пахавальныя касы і інш , якія мелі сваёй мэтай аказанне матэрыяльнай дапамогі сваім членам. Аб'яднанні ў вышэйназваных формах на тэрыторыі Віцебскай губерні з'явіліся ў 1870-1880-я гг., спачатку на ўскраіне губерні- ў Латгаліі, затым- у Віцебску, Оршы і Полацку [1, с. 10; 4, с. 336].

У канцы дзесяцігоддзяў ХІХ ст. у гарадскіх цэнтрах Віцебскай губерні пачынае афармляцца арганізаваны працоўны рух цесна звязаны з дзейнасцю рэвалюцыйных сацыял-дэмакратычных гурткоў і груп. [1, с. 9-15; 11, с. 5; 22, с. 1]. Перш за ўсё, гэта адносіцца да створанага па нацыянальным прынцыпу ў 1897 г. Усесаюзнага яўрэйскага працоўнага саюзу ў Літве, Польшчы і Расіі (Бунд). Вядомы віцебскі бальшавік Б. Д. Пінсан, які ўвайшоў у шэрагі РСДРП у 1907 г. і пачаў сваю рэвалюцыйную дзейнасць у віцебскім прафсаюзе друкароў, ацэньваючы структуру бундаўскіх арганізацый, адзначаў, што ўвесь рэвалюцыйны рух тут на мясцовым узроўні развіваўся на глебе нелегальнай прафесійнай арганізацыі рабочых і арганізацыі стачечной барацьбы. Фактычна прафсаюзы, як першыя нелегальныя арганізацыі працоўных, прадстаўлялі адначасова і сацыял дэмакратычныя партыйныя арганізацыі [20, с. 4-8].

Рабочыя гурткі, касы ўзаемадапамогі, стачечныя фонды, цэхавыя сходкі, з'яўляліся самымі моцнымі і надзейнымі рэвалюцыйнымі кропкамі, дзе канцэнтравалася вялікая частка партыйнай працы [17, с. 10]. Як адзначаюць некаторыя даследчыкі, прафсаюзные арганізацыі на Беларусі з'яўляліся па сутнасці першаснымі ячэйкамі Бунда, яны карысталіся правам пэўнай аўтаноміі па абранню цэнтральных органаў [6, с. 17].

Улічваючы колькасную перавагу на той момант у гарадах яўрэйскага насельніцтва (што наўпрост адносіцца і да Віцебска), напрошваецца выснова аб першынстве бундаўскіх арганізацый у станаўленні прафсаюзнага руху на Віцебшчыне [7, с. 28].

Разгортванне стачечнай формы барацьбы за лепшыя ўмовы працы патрабавала далейшага згуртавання рабочых. Такое аб'яднанне ў гарадах Віцебскай губерні адбылося ў 1897-1900 гг. На думку вядо-

мага беларускага гісторыка М. Біча ў гэты перыяд на тэрыторыі Беларусі найбольшай актыўнасцю выдзяляліся працоўныя Віцебска [3, с. 133].

Адна з першых забастовак рабочых адбылася на Віцебскай шчаціннай фабрыцы. Працоўныя фабрыкі дабіліся ад уласнікаў выканання свіх патрабаванняў: працоўны дзень быў скарачаны з 16 да 12 гадзін.

У 1898-1900 гг. у забастоўках на прадпрыемствах Віцебскай губерні прынялі ўдзел да 3600 чалавек. У 1900г. двойчы баставалі рабочыя тытунёва-махорачнай фабрыкі. Вясной і летам 1900 г. адбыліся чатыры эканамічныя забастоўкі ў Оршы (у кравецкай, шавецкай, сталярнай і тапачнай майстэрнях) [3, с. 131]. Стачкі і страйкі на дробных прадпрыемствах праходзілі ў гэты час у Полацку, Дзвінску і іншых буйных цэнтрах губерні. У ходзе выступленняў паўсюдна ўзніклі стачечныя касы. Напрыклад, у Бешанковічах Лепельскага павета адна з першых стачечных кас зафіксавана ў 1899 г. [3, с. 132].

На базе стачечных кас фарміруюцца падпольныя цэхавыя (прафесійныя) саюзы. Застрэльшчыкам тут выступілі рабочыя шчацінных майстэрняў. Услед за імі з пачатку новага стагоддзя на шлях прафесійнага аб'яднання ўступаюць гарбары.

У 1901 г. у Віцебску адбылася першая эканамічная забастоўка рабочых гарбарнай майстэрні (15 чал.). А ў 1904 г. віцебскія гарбары аб'ядналіся і стварылі прафсаюзную арганізацыю. У гэтым годзе, адбываюцца масавыя ўладкаванні прафсаюзаў па вытворчаму прынцыпу практычна ва ўсіх буйных гарадах Беларусі. Гэты год з'яўляецца рубажным: ад яго вядзецца адлік стварэння арганізаванага прафсаюзнага руху на Беларусі.

На першапачатковым этапе дзейнасць прафсаюзаў у асноўным абмяжоўвалася патрабаваннем больш бяспечных умоў працы і павелічэння аплаты за працу. У партую барацьбу вялі прафсаюзныя арганізацыі з тымі, хто ў вострыя моманты займаў пазіцыю працадаўцаў (штрэйкбрэхерамі). Якасна новы этап у станаўленні прафсаюзаў Віцебшчыны азнаменаван пачаткам рэвалюцыі 1905-1907 гг. Царскі маніфест ад 17 кастрычніка 1905 г., які дэклараваў свабоду сходаў і саюзаў, па сутнасці, легалізаваў прафсаюзную дзейнасць. Рэвалюцыйныя падзеі прымусілі кіруючыя дзяржаўныя колы пайсці на распрацоўку заканадаўчай базы дзейнасці прафсаюзаў. 4 сакавіка 1906 году былі выдадзены "Часовыя правілы аб прафесійных таварыствах, што засноўваюцца для асоб, занятых у гандлёвых і прамысловых прадпрыемствах, або для ўладальнікаў гэтых прадпрыемстваў". Правілы вызначалі прававое становішча прафесійных супольнасцяў, забаранялі іх удзел у палітычнай дзейнасці, прадугледжвалі стварэнне губернскіх асаблівых па справах аб таварыствах прысутнасцяў, дзе адбывалася зацвярджэнне статутаў і выдача дазвонаў на стварэнне прафсаюзаў, акрамя стварэнне галіновых прафсаюзаў у рэгіянальным маштабе (іх стварэнне і дзейнасць забаранялася) [5;7;9].

Легалізацыя прафсаюзнай дзейнасці дазволіла выйсці з падполля ўжо створаным прафесійным саюзам. Адначасова ўзнікаюць новыя арганізацыі [23]. Сярод беларускіх губерняў Віцебская займала ў гэты час лідзіруючае становішча ў стварэнні прафсаюзных арганізацый [24, с. 2]. Усяго на працягу двух гадоў (1906-1907 гг.) на тэрыторыі губерні было афіцыйна адкрыта 39 прафсаюзаў (для параўнання: у Мінскай губерні было зарэгістравана 13 прафсаюзаў, Гродзенскай - 28, Магілёўскай - 2). Асабліва бурны рост прафсаюзных арганізацый прыпадае на лета 1906 г. Толькі ў жніўні 1906 г. у Віцебску было зарэгістравана больш за дзясятак новых прафсаюзаў, за ўвесь 1906 г. рэгістрацыю набыў 21 прафсаюз. Сярод іх - прафсаюзы слесараў, кавалёў, булачнікаў, будаўнікоў, чыгуначнікаў, рабочых піваварных прадпрыемстваў, зубных лекараў і дантыстаў, ювеліраў. У прафсаюзны рух стала ўключалася інтэлігенцыя. 13 чэрвеня 1906 г. у Віцебску на губернскім з'ездзе настаўнікаў было прынята рашэнне аб стварэнні сваёй прафсаюзнай арганізацыі.

Ствараюцца прафсаюзы і ў іншых гарадах Віцебскай губерні: у Полацку пачынае працу прафсаюз гандлёва-прамысловых служачых і настаўнікаў; у Оршы - чыгуначнікаў і паштова-тэлеграфных работнікаў і г.д. [20].

Многія прафсаюзы ўзнікаюць пад прамым уплывам агульнарасійскіх галіновых арганізацый. Так, па прызыву Ўсерасійскага саюза чыгуначнікаў рашэнне аб стварэнні сваёй прафесійнай арганізацыі было падтрымана і прынята чыгуначнікамі Оршы. У сваю чаргу, прадстаўнікі з Дзвінска і Оршы бралі ўдзел у працы з'езду паштова-тэлеграфных служачых, які адбыўся ў лістападзе 1905 г. у Маскве. Развіццё рэвалюцыйных падзей прывяло да рэзкай палітызацыі даволі значнай часткі насельніцтва і фактычнага зліцця прафесійных арганізацый з партыйнымі [13].

Тэндэнцыю аб падмене эканамічных патрабаванняў палітычнай дзейнасцю выдатна ілюструе данясенне віцебскага губернатара, які ў 1907 годзе пісаў, што "моладзь, якая жыве ў гарадах Віцебскай губерні арганізавалася ў прафесійныя супольнасці, і ў большасці, пад выглядам абароны эканамічных інтарэсаў сваіх членаў, стала на рэвалюцыйны шлях. Дзейнічаючы спачатку вельмі асцярожна, некаторыя прафсаюзныя супольнасці ў апошні час ... праявілі пагрозлівую дзяржаўнаму парадку і грамадскай бяспекі дзейнасць, якая выяўляецца ў арганізацыі забастовак служачых і рабочых у гандлёва-прамысловых установах і майстэрнях" [15, с. 32].

Узросшая актыўнасць прафсаюзаў патрабавала больш згуртаванай каардынацыі іх дзеянняў на рэгіянальным узроўні. У гэтай сувязі ў Віцебску і Полацку былі створаны Цэнтральныя бюро прафсаюзаў, якія дзейнічалі нелегальна.

Актывізацыя прафсаюзнай дзейнасці ўстрымвала царскія ўлады, выклікала ў адказ карныя меры. У 1908 г. толькі ў Віцебску была закрытая 12 прафсаюзаў, у Полацку - 2, Дзвінску - 11. Пад рознымі падставамі губернская адміністрацыя адмаўляла ў рэгістрацыі новых прафсаюзаў. За арганізацыю стачечнай барацьбы і ўдзел у дзейнасці рэвалюцыйных партый многія актыўныя ўдзельнікі і кіраўнікі прафсаюзных супольнасцяў былі падвергнуты рэпрэсіям. У лютым 1907 г. у Віцебску паліцыя зрабіла ператрус у будынку прафсаюза будаўнічых рабочых. На момант правядзення ператрусу ў памяшканні знаходзілася каля паўсотні чалавек. Па данясенні прыстава пры з'яўленні паліцыі прысутныя тут людзі сталі хутка знішчаць пракламацыі з заклікамі звяржэння самадзяржаўя. У сабраўшыхся знойдзены ўлёткі РСДРП (б), забароненыя брашуры і кнігі.

Па распараджэнні ўладаў прафсаюз будаўнічых рабочых быў зачынены, а яго лідэры арыштаваны. За арганізацыю стачкі ў 1908 г. была забаронена дзейнасць прафесійнага грамадства друкароў. Аднак рэпрэсіі не спынілі працу прафсаюзаў. Перайшоўшы на нелегальнае становішча, яны ва ўмовах рэакцыі паранейшаму ў самых актыўных формах працягвалі барацьбу за эканамічныя інтарэсы працоўных. У жніўні 1908 г. у Віцебску баставаў ўвесь калектыў льнопрадзільнай фабрыкі "Дзвіна" (1050 чалавек). Рабочыя патрабавалі павышэння зарплат, звальнення тэхнічнага дырэктара, вызвалення арыштаваных арганізатараў забастоўкі. Гэта была адна з буйнейшых у Беларусі стачак перыяду палітычнай рэакцыі.

Ва ўмовах жорсткіх рэпрэсій эканамічная барацьба прафсаюзаў спалучалася, як і раней, з палітычнай дзейнасцю. Удзельнікі прафсаюзнага руху распаўсюджвалі нелегальную літаратуру, на прафсаюзных сходах разглядалася палітычная тэматыка. Прычым актыўны ўдзел у гэтым бралі члены не толькі падпольных, але і легальных прафсаюзаў.

У Віцебску, напрыклад, прафесійнае грамадства краўцоў, шаўцоў і прыказчыкаў арганізавалі сумесны сход, дзе іх члены выступілі з пратэстам з нагоды суда над былымі членамі сацыял-дэмакратычнай фракцыі II Дзяржаўнай думы. Згодна данясення паліцыі, кіраўніцтва прафсаюза краўцоў на агульных сходах практыкавала правядзенне гутарак і чытанне лекцый на забароненыя тэмы. Тэматыка лекцый ахоплівала многія палажэнні марксізму, адна з іх "К. Маркс аб кааператыўных таварыствах". Пры вобшуку памяшкання гэтага прафсаюза паліцыя ў маі 1908 г. былі выяўленыя брашуры, фатаграфіі думскіх сацыял-дэмакратаў у зале суда на лаве падсудных і іншая літаратура з заклікамі палітычнага характару.

Пры вобшуку паліцыяй будынка віцебскага прафсаюза шчаціншчыкаў было канфіскавана 14 брашур і некалькі іншых кніг «падрыўнога ўтрымання». Не выпадкова ў паліцэйскіх рапартах значылася, што "члены (дадзенага- аўтар) грамадства больш займаюцца чытаннем нелегальнай літаратуры і гутаркамі палітычнага характару".

Нягледзячы на забарону аб'яднання членаў прафсаюзаў па галіноваму і тэрытарыяльнаму прынцыпу і разгром паліцыяй узнікшых ў буйных цэнтрах Віцебскай губерні гарадскіх цэнтральных бюро, тэндэнцыя да аб'яднання выяўлялася ўсё больш настойліва. У кастрычніку 1909 г. у Дзвінску адбыўся галіновы з'езд саюза шчаціншчыкаў, які адыграў вельмі важную роль у прафсаюзным руху Паўночна-Заходняга краю ў цэлым і Віцебскай губерні ў прыватнасці. У працы з'езда бралі ўдзел прадстаўнікі ад Віцебска, Оршы і Мінска. Ва ўмовах найвышэйшага росквіту рэакцыі, калі любая спроба супрацьстаяння з прападаўцам і нейкае падазрэнне ў прафсаюзнай дзейнасці вялі да залічэння ў "чорныя спісы", што пагражала неадкладным звальненнем і беспрацоўем, дэлегаты з'езду прадэкларавалі рашучасць "стаяць на сваім, ні пад якім выглядам і ні пры якіх умовах не згаджацца з 10-гадзінным працоўным днём". З'езд выказаў падзяку сацыял-дэмакратычнай фракцыі Дзяржаўнай Думы за клопат пра інтарэсы працоўнага класа, а таксама братам па класе іншых нацый за салідарнасць і падтрымку. Узнімалася на з'ездзе і пытанне аб барацьбе з прападаўцамі за выдачу паліцыі рабочых, якія займаюцца прафсаюзнай дзейнасцю [21, с. 11].

Змрочны перыяд рэакцыі сур'ёзна падарваў сілы прафсаюзаў. У 1909-1910 гг. назіраецца рэзкі спад прафсаюзнага руху. Аднак гэты перыяд доўжыўся нядоўга. З 1911 па 1914 гг. прафсаюзы, якія страцілі многіх сваіх самых актыўных членаў, павольна, але ўпэўнена аднаўлялі свае сілы. Да студзеня

1912 года ў Віцебску актыўна дзейнічала ўжо 8 легальных прафсаюзаў. Функцыянавалі прафсаюзы ў Полацку, Дзвінску і Оршы.

Пад іх уплывам у 1911 г. у Віцебску страйкавалі рабочыя абутковых майстэрняў (432 чалавекі) з патрабаваннямі павышэння зароботнай платы. У 1913 годзе з патрабаваннямі эканамічнага характару выступілі рабочыя льнопрадзільнай фабрыкі "Дзвіна". У студзені 1914 г. баставаў калектыў шчаціннай фабрыкі (100 чалавек) і 78 рабочых двух заводаў сельгасінвентара. І надалей прафсаюзы займаюць пазіцыю актыўнага адстойвання інтарэсаў працоўных.

Распачатае ажыўленне прафсаюзнага руху выклікала трывогу уладных структур. Яны робяць шэраг мер, накіраваных на ўзмацненне жорсткасці кантролю за прафсаюзнай дзейнасцю. У верасні 1912 г. Міністэрства ўнутраных спраў разаслала губернатарам і кіраўнікам гарадоў цыркуляр, дзе патрабавала звярнуць увагу "на шырокае развіццё ў Імперыі прафесійнага руху і на тое значэнне, якое надаюць гэта-

му руху супрацьуродавыя партыі, якія паставілі мэтай аб'яднаць сваім уплывам прафесійныя грамадства і саюзы і стварыць з іх палітычна арганізаваную сілу "[16, с. 43].

Цыркуляр прадпісаў мясцовым уладам весці энергічную барацьбу супраць прафсаюзаў. Іх дзейнасць была пастаўлена пад жорсткі кантроль паліцыі. У сувязі з чым рэзкага росту прафсаюзнага руху ў Віцебскай губерні на працягу 1913 і першай палове 1914 года не назіралася, наадварот, частка прафсаюзаў была зачыненая.

З пачаткам Першай сусветнай вайны ўрад абвясціў губерні Паўночна-Заходняга краю на ваенным становішчы. Дзейнасць палітычных партыі і прафесійных саюзаў была забаронена. Але і ў гэтых складаных умовах ваеннага часу і разгулу мілітарызму працоўны клас не заставаўся раз'яднаным ў адстойванні сваіх правоў. Знаходзячыся на нелегальным становішчы, прафсаюзы працягвалі сваю ахоўную дзейнасць [12; с. 178].

Пад час вайны страйкавалі рабочыя Віцебска, Дуброўна, будаўнікі чыгуначнага ўчастка Орша-Варожба. Для легалізацыі працы сярод працоўных прафсаюмы вышуквалі любыя формы, зноў прымалі актыўны ўдзел у стварэнні грамадстваў заапамагі, бальнічных кас, рабочых гурткоў, працоўных кааператываў.

У Віцебску з дапамогай прафсаюзаў была створана легальная бальнічная каса "Дапамога". Праз працоўныя кааператывы ва ўмовах дэфіцыту прадуктаў харчавання, продажу іх па спекулятыўным коштам, прафсаюзы дабіваліся нарміраванага забеспячэння насельніцтва прадуктамі харчавання.

Такім чынам, гістарычны экскурс дазваляе адзначыць, што стварэнне і станаўленне прафсаюзных арганізацый у Паўночна-Заходнім краі адбылося на этапе канца XIX ст. – 1917 г. З'яўленне прафесійных саюзаў тут выклікана перш за ўсё незадаволенасцю рабочых сваім цяжкім становішчам, неабходнасцю сумеснай абароны сваіх законных правоў і інтарэсаў. Прафсаюзны рух на Беларусі ў пазначаныя гады характарызаваўся рысамі характэрнымі для еўрапейскага і сусветнага прафсаюзнага руху, а таксама і адметнымі рысамі, абумоўленымі спецыфікай развіцця рэгіёна. На дробных прадпрыемствах апрацоўчай прамысловасці не выконвалася працоўнае заканадаўства, грэбанне элементарнымі нормаў тэхнікі бяспекі і санітарнага стану.

Віцебская губерня на першапачатковым этапе ўзнікнення і станаўлення прафсаюзаў у Паўночна – Заходнім краі займала лідзіруючае становішча. Характэрнай асаблівасцю пабудовы тут прафсаюзных арганізацый, з першых крокаў станаўлення, была значная іх палітызацыя, надзвычайная актыўнасць пры параўнальнай малалікасці членства і, нарэшце, гэта – наяўнасць нацыянальнага фактару ў працэсе іх стварэння.

1. Алексеев, П. В. К вопросу о зарождении профсоюзного движения на Витебщине / П. В. Алексеев // Профсоюзное движение: история и современность. – Витебск. – 1996. – С. 9-15.
2. Беланоўскі, М., Космач, В., Мандрык, І. Прафесійныя саюзы Беларусі / М. Беланоўскі, В. Космач, І. Мандрык / Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Т. 5. – Мн.: БелЭнцыклапедыя. – 1999. – С. 569-572.
3. Бич, М. О. Рабочее движение в Белоруссии в 1861-1904 гг. / М. О. Бич // Мн.: Наука и техника. – 1973. – 280 с.
4. Витебское областное объединение профсоюзов / Профессиональные союзы Беларуси. Энциклопедия в 2 т. Т. 1. под ред. проф. Л. П. Козика. – Мн.: ФПБ. – 2011. – С. 336-337.
5. Давидюк, П. Г. Профессиональное движение: история, теория, практика / П. Г. Давидюк. – Мн.: МИТСО. – 1999. – 269 с.
6. Дергунова, Э. М. К истории создания профсоюзов Белоруссии / Э. М. Дергунова // Профсоюзное движение: история и современность. – Витебск, 1996. – С. 17.
7. Дубовик, А. Профсоюзы Белоруссии: первые шаги / А. Дубовик // Человек и экономика. – 1990. – № 6. – С. 28.
8. История профсоюзов СССР. Ч. 1. (1905-1937 годы). Изд. 2-е. / под ред. Г. В. Шарапова. – М.: Профиздат. – 1977. – 343 с.
9. История профсоюзного движения Беларуси (под ред. Л. П. Козика). – Мн.: ФУАинформ. – 2005. – 416 с.
10. История и современность профсоюзного движения: методические рекомендации для самостоятельной работы слушателей по повышению квалификации профсоюзных кадров. – Витебск: ВФ «МИТСО». – 2007. – 32с.
11. Колосовский, С. Профсоюзы Беларуси: основные этапы пути / С. Колосовский // Беларускі час. – 1996. – 20-26 мая, № 19-20. – С. 5.
12. Мандрык, И. В. Профсоюзы как субъект социальной сплоченности общества / И. В. Мандрык // Совершенствование механизма регулирования социальных отношений в системе социального партнерства и диалога: материалы IX международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию Витебского филиала МИТСО. 26-27 ноября 2009 г., Витебск: ВФ УО ФПБ МИТСО. – 2010. – С. 178-179.
13. Мандрык, І. У. Гісторыя Беларусі (у кантэксце сусветнай гісторыі) / І. У. Мандрык // Віцебск: УА ФПБ "МІПСА" ВФ, 2009. – 276 с.
14. Мандрык, И. В. История профсоюзного движения Беларуси: история и современность / И. В. Мандрык // Труд. Профсоюзы. Общество. – 2004. – № 1. – С. 4-11.
15. Очерки истории профсоюзов Беларуси (1905-1969). – Мн.: Наука и техника. – 1970. – С. 16-20.
16. Первый съезд профсоюзов Витебской губернии / Профессиональные союзы Беларуси. Энциклопедия в 2 т. Т. 1. / под ред. проф. Л. П. Козика. – Мн.: ФПБ. – 2011. – С. 138.
17. Пинсон, Б. Большевики в Витебске / Б. Пинсон. – Витебск, 1922. – С. 10.
18. Профсоюзное движение на Витебщине: история, опыт, уроки. Пособие. – Витебск: ВФ МИТСО. – 2000. – 102 с.: ил.
19. Профсоюзное строительство. Учебное пособие / под ред. С. И. Шкурко. – М.: Профиздат. – 1988. – С. 15-17.
20. Смирнов, Д. И. У истоков профсоюзного движения на Витебщине / Д. И. Смирнов // Профсоюзное движение: история и современность. – Витебск. – 1996. – С. 16-20.
21. Смирнов, Д. И. Истоки профсоюзного движения на Витебщине / Д. И. Смирнов // Профсоюзное движение на Витебщине: история, опыт, уроки. – Витебск: ВФ МИТСО. – 2000. – С. 6-12.
22. Страницы истории: возникновение первых профсоюзов / Профсоюзное обозрение. Хроника. События. Факты. – 1996. – № 7(15). – С. 1.
23. Филяков, В. Г. Революционные связи рабочих Белоруссии и России в конце XIX – начале XX вв. / В. Г. Филяков // под ред. М. О. Бича. – Мн.: Наука и техника. – 1987. – 142 с.
24. Хроника профсоюзного движения / Віцебскі рабочы. – 1998. – 23 кастрычніка. – № 163. – С. 2.